

УДК 808.26-5+809.27-5

В.І. Несцяровіч

Кітаб 1832 года: палеаграфія, змест, графіка, арфаграфія

Пад кітабамі ў навуковай літаратуры [1-3] разумеюць рэлігійна-фальклорныя кнігі беларускіх (а таксама літоўскіх і польскіх) татар. Мова кітабаў беларуская [4], графіка – арабская, дастасаваная да беларускай фанетыкі.

Кітаб 1832 года быў адшуканы І.Б. Канапацкім, адным з кіраўнікоў грамадскага аб'яднання беларускіх татар «Аль-Кітаб» (г. Мінск), параўнальна нядаўна ў блізкіх сваякоў са Смілавічаў. Аўтар публікацыі мае ксеракопію гэтага рукапіса. У хуткім часе таксама ксеракопію будзе мець аддзел рэдкай кнігі бібліятэкі Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта.

Кітаб, пра які пойдзе тут размова, у беларускай навуковай літаратуры яшчэ не атрымаў навуковага асэнсавання і апісання. Вядома, што рукапіс дэманстравалася ў музеі Беларускага ўніверсітэта культуры на выставе, прымеркаванай да Трэцяй міжнароднай канферэнцыі «Праблемы вывучэння і захавання культурнай спадчыны татарскага народа на Беларусі» (г. Мінск, 27-28 сакавіка 1997 г.). У каталогу выставы [5] кітаб адзначаецца пад нумарам 4, тут жа даецца лаканічнае апісанне яго. У канцы каталога ўкладальнікі падаюць фотаздымак апошняй старонкі і відарысы вадзяных знакаў, вырабленых на паперы рукапіса.

Палеаграфічная характарыстыка. Рукапіс уяўляе сабою кітаб вялікага фармату, памер старонкі – 34 x 22 см. У канцы кнігі ёсць запіс пра перапісчыка, дату і тэрмін стварэння, прычым запіс зроблены тройчы на перадапошняй і столькі сама на апошняй старонцы арабскім, кірылічным і лацінскім пісьмом. У транслітарацыі¹ з арабскага пісьма адзін з запісаў сведчыць: «напісэл тэн кітэп Абрагім Хасеневіч² в року 1832 рэмазана дн(я) 30-го і поўпісэл своей власней рэнкай Абрагім Хасеневіч». Даты абзначаны арыгінальнымі арабскімі лічбамі, адрознымі ад тых «арабскіх» лічбаў, якімі карыстаемся мы.

У запісах на апошняй старонцы, зробленых па-руску кірылічным алфавітам у тагачаснай арфаграфіі і па-польску, указваецца 1832 год, а дата называецца «феврале 20-го Дня». На перадапошняй старонцы ў рускаалфавітным аўтарскім запісе згадваецца: «Писалъ Сію Книгу Абрагимъ Хасеневич въ, 1832; ¹⁰ Года, Генвара; 20 ¹⁰ Дня...». Трэба думаць, што 20 студзеня 1832 года А. Хасяневіч пачаў, а 20 лютага закончыў перапісванне кітаба, прычым супала гэта з найбольш паважаным мусульманскім святам – месяцам рамазанам.

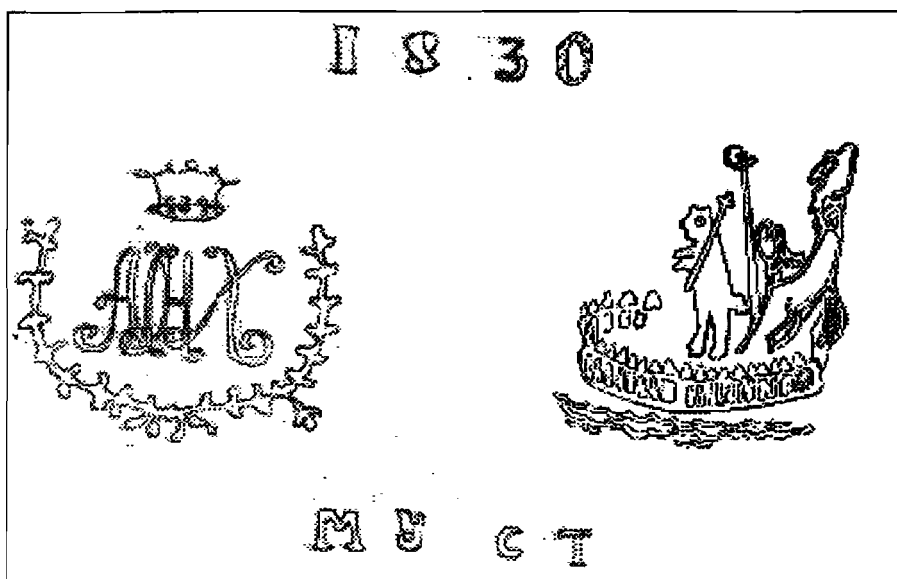
¹ Для транслітарацыі, якая спалучае элементы фанетычнай транскрыпцыі, прымяняецца сучасны беларускі алфавіт.

² Перапісчык адзінаццаць разоў упамінае сваё імя: дзесяць разоў Абрагім і адзін раз Ібрагім. Відзец, гэта варыянтныя найменні.

Аўтар пакідае звесткі і пра месца стварэння кнігі. Гэта – мястэчка Смілавічы. Запіс пра гэта знаходзіцца на апошнім аркушы ў польскамоўным запісе: Datty Roku 1832 ^{го} fewralia 20 ^{го} Dnia Pisek Ten Kitep Abraham Hasieniewicz W Mesteczku Smiłowiczach.

Такім чынам, рукапіс быў створаны за адзін месяц, тытанічную працу перапісчыка трэба ацаніць як подзвіг. Магчыма, А. Хасяневіч хацеў завяршыць працу да моманту заканчэння мусульманскага посту ў месяцы рамазан, а магчыма, перапісчык выконваў чыйсьці заказ і быў абмежаваны часам.

Кітаб Хасяневіча (далей – КХ) мае 158 аркушаў, што складае 316 старонак. Нумарацыя зроблена кімсьці ў яўна пазнейшы час, прычым нумаруюцца аркушы, а не старонкі. Каб мець нумарацыю ўсіх старонак, аўтарам публікацыі прапануецца дадатковае выкарыстанне літар *a* (пярэдня старонка), *b* (адваротная старонка): 1a, 1b, 2a, 2b і г.д. Два аркушы маюць нумар 72, рукапіс таму заканчваецца лічбай 157. У пачатку і ў канцы кнігі ёсць па аднаму чыстаму аркушы. Папера выраблена фабрычным спосабам. На кожным другім аркушы ёсць вадзяныя знакі, праўда, малавыразныя. Такія вадзяныя знакі знаходзім ў кнізе Клепікава С.А. [6] пад нумарам 68. Ніжэй прыводзяцца гэтыя вадзяныя знакі:

На кожнай старонцы, як правіла, 24 радкі, на с. 86 – 30 радкоў, на асобных – менш чым 24 радкі. У тых выпадках, калі ў гарызантальным радку падаецца цытата або тэкст на мове арыгінала (напр., на арабскай ці старатурэцкай), то знізу пад нахілам запісаны пераклад ці каментарый па-беларуску. Колькасць такіх, здвоеных, радкоў на старонцы – 10 (напр., с. 93б-118б). Письмо выканана адным почырмам, чарніла карычневага колеру. Часам з мэтай выдзялення назваў раздзелаў ці аддзялення аднаго тэксту ад другога перапісчык выкарыстоўвае і чырвонае чарніла – інкаўст, г.зн. чарніла, настоенае на шафране. Чырвоным запісаны асобныя сказы, словы, чырвоным абводзіцца слова *баб* (арабскае апавяданне, раздзел); якое пішацца заўсёды ў пачатку новага тэксту. З гэтай мэтай выкарыстоўваецца і слова *хікайет* (ар. аповесць). Ёсць і іншы, распаўсюджаны спосаб падказкі пра новы раздзел ці новую тэму: збоку на палях выпісваюцца першыя словы, якімі гэтыя тэксты пачынаюцца. Некалькі разоў новы змест аддзяляецца словам *прыповесьць* (с. 48). Усе аркушы добра зберагліся, толькі на асобных трох-чатырох аркушах

выцерлася чарніла, і таму тэкст чытаецца цяжэй. Вокладка кнігі кардонавая, абцягнутая чорна-карычневай скурай. Як зазначаюць укладальнікі Каталога [5, с. 9], «аправа парэпаная, не хапае фрагментаў скуры на ніжнім краі верхняга вечка, вуглы абтрапаныя». Увогуле кніга збераглася добра. Тэкст чытаецца лёгка. Ніжэй падаецца фрагмент старонак КХ і транслітарацыя тэксту:

حَطَفَ عُزْرًا وَيُحْسِنُ شَمْرًا وَيُحِبُّ خَلْفَهُمْ
طَابَ شَقَارِيعُهُ مَا مَاتَ مَعِبًا يَرْشِي تَرْوِي طِيْفُهُ جَفَدَ نَبِيَّهُمْ يَوْمَ يَنْبُرُونَ نَارًا
يُهَيِّئُ دَائِبَاتِهِ هَائِبَةً وَيُحْدِثُ نَارًا مَعِبًا مَعِبًا وَيُحَطِّطُ شَيْئًا مَعِبًا
مُتَأَشِبًا مَعِبًا جَاهِ شَيْءٌ يُقْنِي صُلْبًا طَائِفًا بِشَيْءٍ وَيُحِبُّ إِصْفًا دَعْدًا
صَبُّ دُ

Фрагмент старонак 74a24-74b4 кнігі Хасяневіча.

(74a24) хто ужывае х(а)рам | сем рэчэй злогу (74b1) сабе ішкідлівага майе мец(ь) | першэйе | жылот (2) яго чорны будзе | і прозьба яго да пана бога не будзе даходна | і моцы мец(ь) не будзе | чутасьці у вушах | йа(3)снасьці у вачах не будзе | краскі на твары не будзе мец(ь) і спору у даму (4) не будзе |

Змест КХ надзвычай разнастайны. На першых 15 старонках (с. 1а-8а) даецца генеалагічная табліца прарокаў, біблейскіх персанажаў, халіфаў, імамаў. Тут знаходзяцца імёны Адама, Ібрагіма, Мухамеда і інш. Табліца складаецца з 270 няправільных кругоў рознай велічыні, у якіх і запісаны імёны. Кругі злучаюцца паміж сабой лініямі.

Тэксты пачынаюцца са старонкі 8а цягатай з Карана на арабскай мове (гарызантальны радок) і каментарыем па-беларуску (запісана пад нахілам) з моцным польскім моўным уплывам. Усяго такіх радкоў – шэсць. Першыя старонкі напісаны па-беларуску з польскамоўнымі элементамі (г - выбухны, няпоўнагалосныя формы слоў з - ло - , насавыя галосныя: *г'лова, сонды* і п.). Паступова польскамоўных элементаў становіцца менш, са с. 9б пачынаюцца тэксты на тагачаснай народна-дыялектнай беларускай мове.

Са старонкі 9б і да с. 91б даецца выклад асноўных мусульманскіх догмаў, апісанне мусульманскіх рытуалаў, маральна-этычных нормаў мусульман аб шанаванні бацькоў, старэйшых, суседзяў, «наўчонах», г.зн. кіраўнікоў мусульманскіх прыходаў, імамаў. Некалькі тыповых назваў: «А божых ім(ё)нах» (10б) «Весна падобна Суднаму дн(ю), дзесец(ь) подобенств» (16б), «Судны дзен(ь) зненацка прыйдзе» (21б), «А раскашах (г. зн. раскошах – В.Н.) райскіх» (26б), «А сіроцкіх скарбах» (43б), «А шанаван(ю) суседзяў» (43а), «Старога кожнага шануй» (44б). На сс. 71б- 72г знаходзіцца папулярны дыялог прарока Мухамеда з шайтанам («Прарок пытаў у шэйтана»). Гэты дыялог сустракаецца ў многіх вядомых кнігах, у т.л. і ў кнігах ЛАН-F21-814 (XVIII ст.), ВУ-391 (XIX ст.), а таксама ў кнігах пад сінатурай КУ-1446 (XVII ст.), ВЭМ-35 (XVIII ст.), ВЭМ-28 (XIX ст.)³. Ніжэй прыводзіцца ўрывак з гэтага дыялога з кніга ЛАН F21-814(I) і з КХ (II):

(I) прар(о)к (15) рэк да шэйтана | шэйтане| дзеці твайе хто йест | шэйтан (16) рэк | дзеці майе то йест | хто блуд чініц(ь) | грэшн(ы)х (17) рэчэй не сьцэрэзгуча | прарок м(о)віл | шэйтане | войска твайе (59б) (1)

³ Сінатура кнігаў, даследаваных А.К. Антановічам.

хт(о) йест | шэйтан рэк | в(о)йска майо тыйе | хто | пашн(ю) купіўшы | даражыні чэкайе | а потым прадайе |

(II) (71 б) прарок рэк | шэйтане | дзеці твайе хто йест | шэйтан рэк | (21) дзеці майе то йест | хто блуд чыніц(ь) | грэшн(ы)х рэчэй не сьцеражэцца | пра (22) рок муві шэйтане | войска твайо хто йест | шэйтан рэк | войска (23) майо тыйе | кэторыйе | пашн(ю) купіўшы | даражыні чэкайе | потым прадайе |

На сс. 936–1186 знаходзіцца самая вядомая мусульманская легенда Мерадж. А.К. Антановіч гаворыць пра пяць спіскаў гэтай легенды і выказвае думку, што ўсе яны спісваліся з аднаго арыгінала. «В рукописи ЛАН-F21-814 на лицевой стороне 117 листа татарский текст 3-ей строки на белорусский язык, по неизвестной нам причине, не переведен. Эта строка белорусского текста отсутствует и во всех остальных списках легенды...» [1, с. 37]. Адсутнічае гэты радок і ў КХ (с. 1116). Значыць, легенда Мерадж у КХ таго ж паходжання. Знешняе афармленне яе такое самае: гарызантальны радок запісаны мовай арыгінала, а падрадкавы (міжлінейны) – па-беларуску.

Ніжэй падаецца ўрываек з Мерадж-легенды, у якой апавядаецца пра падарожжа прарока Мухамеда на неба на крылатым кані па імені Бурак і наведванне раю і пекла. На небе Мухамед бачыў «аблічча» Бога і гаварыў з ім. Пра ўбачанае і пачутае прарок апавядае мусульманам. Легенда характарызуецца выкарыстаннем вобразных сродкаў жывой тагачаснай беларускай мовы:

(10) пашоў адтул(ь) | аднаго відзеў энгела дзіўнага | ўак гл(я)не гэты сьвет пусты учыніц(ь) | (105а) (I) ўак гл(я)не на мора | суха стане | ліджб(ы) немаш | без ліджб(ы) ачэй майе | (2) гл(я)нуў на мене | ўа велмі зл(я)ксе (...) | (3) адно крэсла паставілі пад ўего із агн(ю) | і седзіц(ь) той энгел на н(ё)м | (4) ўак семдзсят сьветоў | так велікай той энгел | на ўом адпачывае | (5) сам так страшна седзіц(ь) | без ліджб(ы) прэд ўім мукароў стаўац(ь) | (6) скоро (а)бачыў страшн(ы)м ўего | велмі дрыжаў | спалохаўсе ўего | (7) дрыжалі косьці майе | ўак ліст на дзерэве | на твары ад мене стала | ўак песок | (8) і розум з галав(ы) в(ы)шоў (...) | (9) ўа муві | і | Джэбраіл | хто то йест | Джэбраіл мувіл | пекэл(ь)н(ы) вейавода то йест | ўа мувіл | нехай страшна не гледзіц(ь) | ні страх(а)м нутр мой нехай не паліц(ь) | (105б) (1) Джэбраіл мувіл | браце | саромейсе | страшна не гледзі на прарока ты |

У КХ шмат хадзісаў – выказванняў прарока Мухамеда, пацверджаных іншымі асобамі (гл., напр., сс. 336, 866–87а). Змест наступных старонак – рэлігійныя легенды аб Мерыяме (Марыі – маці Ісуса Хрыста) (с. 91а), аб смерці Мухамеда-прарока (с. 123б), аб стварэнні свету (с. 119а), аб размове Мусі-прарока (Майсея) з Богам (130б–131а), аб Сюлеймане. Усё гэта вядомыя тэксты, яны ўваходзяць у многія кітабы, апісаныя А.К. Антановічам.

У рукапісе нямала тэкстаў фальклорнага характару. На с. 133а падаецца тэкст «Калі мусюл(ь)манін сон відзіц(ь) ўакога дн(я)», на сс. 137б–140б – астралагічны зборнік «А шчасьлівых дн(я)х».

Рукапіс заканчваецца прыгодніцкай гісторыяй аб рыцару Грыгорыю, напісанай па-польску або з моцным польскамоўным уплывам. Гэтая гісторыя ёсць і ў тэксце 1868 года пад сінатурай ВЭМ-13 [1, с.86–88].

На апошняй старонцы, акрамя звестак пра аўтара, знаходзіцца пячатка прарока Мухамеда з напісанымі ў цэнтры і па акружнасці галоўнымі мусульманскімі заповедзямі на арабскай мове.

Такім чынам, паводле зместу кітаб Хасяневіча з'яўляецца традыцыйным для такога роду пісьменнасці. У першай палове запісаны тэксты на мусульманскую тэматыку, у другой – тэксты фальклорна-мусульманскага характару. Тэматыкай і кампаўнкай КХ падобны да кітаба XVIII ст. ЛАН-F21-

814 (другая назва – кітаб Луцкевіча⁴), які знаходзіцца ў бібліятэцы Літоўскай Акадэміі навук. У сваю чаргу да КХ падобны кітаб сярэдзіны XIX ст. (г.зн. пазнейшы па часе ўзнікнення) ВУ-391 (кітаб Карыцкага⁵), які знаходзіцца ў бібліятэцы Вільнюскага ўніверсітэта. Так, КХ і кітаб Карыцкага пачынаюцца генеалагічнай табліцай, ва ўсіх трох рукапісах супадаюць тэматычна і размяшчэннем шматлікія тэксты, прытчы, аповесці, у тым ліку і Мерадж. Як і ў кітабах Луцкевіча і Карыцкага, у КХ таксама ёсць запіс аб чытанні малітваў пабеларуску: *калі учыш | ўак майе абрэкацё | калі па татарську не умеё | нехай абрэкайціцз па руску |* (с. 87а). Ці быў рукапіс Луцкевіча, як больш ранні, асновай для непасрэднага спісвання з яго тэкстаў А. Хасяневічам, можна сказаць толькі пасля больш дэталёвага тэксталагічнага аналізу. Ва ўсякім разе, гэтыя тры кітабы блізкія не толькі тэматычна, але і аб'ёмам. Так, кітаб Луцкевіча складаецца са 138 аркушаў (276 стар.), але ў ім, як пераканаўча паказаў А.К. Антановіч, было страчана 92 аркушы (184 старонкі), г.зн. першапачаткова кітаб складаўся з 230 аркушаў (460 старонак). Кітаб Карыцкага складаецца з 360 старонак, а кітаб Хасяневіча – з 316 старонак. Аднак трэба ўлічыць, што колькасць радкоў на старонках кожнага рукапіса розная: у кітабе Луцкевіча, як правіла, 17 радкоў, у кітабе Карыцкага – ад 17 да 22, у КХ, як правіла, 24 радкі.

Кітабы Луцкевіча і Карыцкага, як высветліў А.К. Антановіч, маюць адну моўную аснову і характарызуюцца а) недысімільтыўным аканнем; б) адсутнасцю падоўжаных зычных; в) перавагай формы 3-й асобы адзіночнага ліку дзеясловаў I спражэння без зычнага гука ў канчатку (*пішэ, чытайе*); г) наяўнасцю канчаткаў -аю і -ую ў Він. скл., адз. л. у прыметніках жан. роду (*у чыстайу землу і адзэжу чыстуйу*⁶); д) аднаскладовым канчаткам у прыметніках жан. роду ў Р. скл., адз.л. (*ад хвали божей*) [1, с. 55]. На думку А.К. Антановіча, месца напісання кітаба Луцкевіча, паводле адзначаных моўных асаблівасцей, «...можно определить юго-западной окраиной среднебелорусских говоров, непосредственно примыкающих к литовской языковой территории» [1, с. 55].

Пра моўныя асаблівасці КХ (больш падрабязна яны будуць разгледжаны ніжэй) можна сказаць, што ўсе пяць моўных адзнак, уласцівых кітабу Луцкевіча, у поўнай меры ўласцівы і КХ, хаця апошні характарызуецца шматлікімі іншымі і нават узаемавыключальнымі рысамі з пункту погляду сучасных дыялектных групавак. Напр., КХ у аднолькавай меры адлюстроўвае і словы, у якіх адсутнічае падаўжэнне зычных, і словы з падоўжанымі зычнымі (пра што ніжэй). Можна меркаваць, што перапісчык быў адначасова пад уплывам і арфаграфіі арыгінала, і свайго ўласнага моўнага густу. Прычым крыніц, на аснове якіх ствараўся новы кітаб, магло быць і некалькі, што залежала, напрыклад, ад заказчыка. Не выпадкова ў КХ некалькі разоў падкрэсліваецца, што тэкст спісаны з таго ці іншага кітаба. Напрыклад: *то йэст с турэцкаго кітабу... выложона* (с. 137б); *у кітабе шуруту сзеват пішэ...* (с. 131а) і інш. Некаторыя тэксты запісаны двойчы ў розных месцах кітаба (адзін з іх у выглядзе фрагмента падаецца ў пачатку публікацыі).

Перад кароткай характарыстыкай *графічных* асаблівасцей КХ да месца будзе наступная даведка. На с. 141б ёсць раздзел, прысвечаны арабскаму пісьму, якое ў рукапісе называецца «аліфам» (па назве першай літары арабскага алфавіта). Хутчэй за ўсё так называўся арабскі алфавіт у асяроддзі кніжнікаў. Але вось што цікава. Аліфам называецца ўласна арабская графіка,

⁴ І. Луцкевіч знайшоў і перадаў гэты рукапіс у бібліятэку.

⁵ Назва па імені перапісчыка Абрама Карыцкага.

⁶ Запісана ў транслітарацыі А.К. Антановіча.

бо тут жа і падаюцца 29 яе знакаў – хурфаў⁷. Як вядома, у арабскім алфавіце 28 літар, і алфавіт застаецца нязменным на працягу многіх стагоддзяў, як, дарэчы, і арабская літаратурная мова. 29-ым хурфам названа лігатура ла (спалучэнне літары лям і аліфа).

Арабскаму алфавіту, або аліфу, надаецца ў рукапісе сакральнае значэнне ў цэлым і кожнаму хурфу – у прыватнасці. Напрыклад: у аліфе ёсць *двадзесьце хурфаў | кажны хурф чалавека напамінае і учыць з волі божаў | ал[і]ф мувіць: ай чэлевечэ ўспомні сам на сябе [...] знай пана бога [...] [тэ] мувіць | чэлевечэ | кайсе | прасі пана бога | [...] пан бог мілосцьцівы | грэхі твайе адпусьціць | бо грэх – атрута | а лекаства на то пакутэ |*.

У гэтым раздзеле пра аліф не ўпамінаюцца літары, што былі створаны дадаткова для перадачы спецыфічных беларускіх гукаў, якіх няма ў арабскай мове. Гэта літары для абазначэння гукаў [дз'], [ц' – ц], [ж], [ч], [п].

Тым не менш у КХ выкарыстоўваюцца, акрамя ўласна арабскіх, літары

د [дз'], ص [ц' – ц], ذ [ж], چ [ч], پ [п].

Разгледзім характэрныя графіка-арфаграфічныя асаблівасці КХ. Можна сцвярджаць, што традыцыйна для кітабаў XIX стагоддзя перадаюцца на пісьме галосныя гукі.

1. Вядома, што ўжо ў XIX ст. галосны [о] паслядоўна перадаваўся арабскай літарай ваў і значком фатха над ёй. У рукапісах XVII–XVIII ст. [о] абазна-

чаўся аднолькава з [у] – праз (ваў і дамма) і зрэдку – праз (ваў і фатха). У кітабе Хасяневіча [о] перадаецца двума спосабамі: праз (ваў і фатха), – як правіла, у сярэдзіне і ў канцы слова і праз (айн з вавам і

фатхай) – у пачатку слова. Прыклады першага абазначэння: *прарокі 8161, чаго 8165, такоё 8169*; прыклады другога: *олроч 864, оўца 38а4, он 862*. Акрамя таго, нярэдка ў пачатку слова гук [о] абазначаецца праз (аліф ў спалучэнні з вавам і фатхай), але гэта адносіцца да тэкстаў, якія змешчаны, як правіла, у канцы рукапіса і якія характарызуюцца адлюстраваннем польскамоўнага ўплыву. Гэта можа сведчыць толькі пра тое, што А. Хасяневіч у дадзеным выпадку пераносіць арфаграфічную традыцыю першакрыніцы. Напр.: *од крул(я) 148а13, ойцэм 145а2*.

2. Амаль усімі вядомымі спосабамі перадаецца гук [у]⁸: а) праз дамму: хвалу 82а3, ризьку 82а22; б) праз ваў і дамму суднаго 81621, учонаму 36619; в) айнам і даммай над ім: учыніў 8167, убогіх 37611; г) айнам у спалучэнні з вавам і даммай: усе 51623, у веку 5461; д) аліфам з даммай : *умметем 81618, у намазе 83620*; е) аліфам у спалучэнні з вавам і даммай : *наука 148а15, у седмі г'ловах 147613*. Першыя два спосабы выкарыстоўваюцца перапісчыкам часцей. Прычым выбар спосабу абазначэння [у] хутчэй не залежаў ад правілаў правапісу, калі такія існавалі. Такую агаворку

⁷ Хурф, або харф – арабскае «гук, літара». Гэтым тэрмінам у арабскай граматыцы называецца гук і літара. І гэта лагічна: кожнай асобнай арабскай літары адпавядае адзін і толькі адзін гук.

⁸ Як правіла, кожны перапісчык прытрымліваецца сваіх, любімых, графіка-арфаграфічных правілаў, выпрацаваных, магчыма, у рамках традыцый свайго школы. Але кітабу Хасяневіча гэта не ўласціва, што ўскосна пацвярджае меркаванне аб некалькіх першакрыніцах, з якіх і быў складзены і спісаны КХ.

можна было б зрабіць толькі да асобных слоў, напрыклад, аліфам з даммай абазначаецца [y] у слове *уммет*. Перапісчык хутчэй за ўсё не прыдаваў значэння нейкаму адзінаму выкарыстанню графічных нормаў, але, магчыма, імкнуўся дакладна спісваць тэкст.

3. Рознымі спосабамі перадаецца на пісьме [i] ў пачатку, сярэдзіне і канцы слова. У пачатку слова выкарыстоўваецца аліф і кесра **إ** : *Ібрагім 8162, іншых 54a4*, а таксама – айн і кесра **ع** : *і уцекайе 38a13, і ангёлы 38a24*. У сярэдзіне і ў канцы слова [i] абазначаецца: а) **آ** кесрай і б) літарай **ي** з кесрай, г. зн. **يآ**.

Прыклады першага абазначэння: *напітку 37618, чыніць 38616, зямлі 34a17, вел(ь)мі 82a2*; прыклады другога: *Ібрагім 8162, другі 51624, да ласкі 5462*.

Зрэдку галосны [i] абазначаецца аліфам і кесрай перад літарай **ي** : **اي**. Напр.: *без іману 3668*.

Гук [ы] у пазіцыі пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных перадаецца наступным чынам: а) значком кесра **آ** і б) спалучэннем літары **ي** з кесрай, г.зн. **يآ**. Напрыклад: а) *выгнаны 82a2, сьцэрэжы 33a3, божы 39a16, згрэшыў 82a1 і б) вы 82611, гэты 32617, хворы 32617, скажы 3263*.

Спалучэнне літары **يا** і кесры **يآ** перадае спалучэнне гукаў [йі] у айменнікавых формах *йix, йim 55aб*; а таксама ў пазіцыі пасля галоснага: *у райі 5466* і п.

4. Гук [a] у пачатку слова часцей перадаецца айнам з аліфам і значком фатха **عَا**, што з'яўляецца, можна сказаць, любімым і паслядоўным графічным праёмам перапісчыка: *абы 8167, ангел 37621, аднаму 37621, але 82a14, адно 2165*. Цікавае ў гэтым сэнсе назіранне А.К. Антановіча і яго вывад пра тое, што некаторыя асаблівасці пісьма беларускіх тэкстаў звязаны з месцам іх узнікнення. «Замечено, – піша даследчык, – что в белорусских текстах с языковыми особенностями, свойственными... северо-западной окраине среднебелорусских говоров, для обозначения начальных гласных в большинстве случаев употребляется буква айн **ع** » [1, с. 189]. Акрамя таго, гук [a] перадаецца а) аліфам з фатхай **أ** і радзей б) аліфам з мадай **آ** : а) *прарокі 8161, ад 81624, кланелісе 8161*, б) *Адам 131a12, ан(ё)лы 150a18*.

Сярод іншых асаблівасцей абазначэння галосных гукаў можна адзначыць частае ўжыванне вертыкальнай (ці блізкай да вертыкальнай) фатхі над літарамі **يا** **يآ**, **با** **بآ**, **нун** **ن**, **са** **س**. Аднак сказаць пэўна, што такім чынам абазначаецца толькі гук [‘a] або [a], не даводзіцца. Можна дапусціць, што ў слове *усел(я)кайа (наука) 33613* вертыкальная фатха абазначае пасля **й** [‘a], гэта падтрымліваецца граматычнай сувяззю слоў. У слове *сабе 32a13* вертыкальная фатха абазначае [e]. Значыць, чытанне вертыкальнай фатхі магчымае і як [‘a], і як [e], відаць, у залежнасці ад кантэксту.

Перадача зычных гукаў больш паслядоўная, хаця і тут назіраецца папераменнае выкарыстанне літар-дублёраў. Так, мяккі зычны [c‘] увогуле можа перадавацца трыма арабскімі літарамі. У тэксце выкарыстаны дзве, літара **س** перадае [c‘] у словах *месец 52a6; на сём 82a22, тисечей 38a23, райскіё 36620*, а літара **ش** – у словах *на сьвеце 82a22, дасьць 82a23, сеў 35a9, сьветласьці 8261*. Перапісчык свабодна карыстаецца імі нават у адным радку, на адной старонцы, хаця і заўважаецца пэўная арыентацыя на арфаграфічную норму: першая літара пішацца, як правіла, толькі ў такіх

словах, як *тысяча, мусюл(ь)манські, Іся* (Ісус) *Муся* (Майсей), а другая – у словах *сьвет, сьветласьць, шэсьцьдзесят*, у зваротнай часціцы *-ся (-се)*.

Для абазначэння цвёрдага [с] паслядоўна выкарыстоўваецца асобная літара *сад: сон 133аб, спаліць 82а9*.

Увогуле, абазначэнне цвёрдасці-мяккасці зычных традыцыйнае. Так, для перадачы мяккага [к'] паслядоўна выкарыстоўваюцца літара *кяф* ك, для цвёрдага [к], як правіла, – літара *каф* ق. Толькі ў адзінкавых выпадках знаходзім апошнюю на месцы мяккага [к']: *пулмяркі 47618, мукі 50а3*.

Як літары-дублёры выкарыстоўваюцца ب і ت. Апошняя ў кітабах XVII ст. абазначаўся мяккі [т'(ц')]. У КХ яны абедзве абазначаюць цвёрды [т]. Гэта пацвярджаецца абазначэннем літарай تэтамалагічна цвёрдага [т]: *студню 32616, на паветру 92а12, то 92а16, тайа 11769, шытыіе 66а8, дастаніш 7961, датыкаўсе 80а15, брату 8364, барадатых 44616, устыдайусе 44617, тры 47а14* і некат. інш. Слова *тысяча*, як правіла, пішацца з ت, толькі ў адзінкавых выпадках – з літарай ب : *тысечэ 61а5, 61а6*. З'ява гэтая не новая, у большай ці меншай ступені яна ўласціва некаторым арабскаалфавітным беларускім рукапісам XVII- XVIII стст. [1, с. 253-257]. Цікава, аднак, тое, што найбольш ярка яна адлюстравалася ў кітабе Луцкевіча. Можна сказаць, што КХ і кітаб Луцкевіча збліжаюцца не толькі зместам і кампанойкай тэкстаў, але і графіка-арфаграфічнымі асаблівасцямі, і ў прыватнасці выкарыстаннем літары ت у нехарактэрнай ролі – для абазначэння цвёрдага [т]. Можна меркаваць, што у КХ гэта з'явілася вынікам арфаграфічнага ўплыву нейкай першакрыніцы, якая была створана ў значна ранейшы час і якой потым карыстаўся А. Хасяневіч.

Што да выкарыстання іншых арабскіх літар для абазначэння зычных гукаў, то можна адзначыць 1) пераважнае напісанне літары *дад* ض для абазначэння цвёрдага [з] у параўнанні з літарай *за* ظ ; 2) спецыфічныя абрысы літары для зычнага [ш], што, відаць, тлумачыцца індывідуальнасцю самога перапісчыка. Параўн. алфавітную літару *шын* ش і аўтарскую *ш* ش. Аўтарская нагадвае літару *са* س [с'], але адрозніваецца тым, што замест дзвюх кропачак ставілася рыска; 3) алфавітнае і індывідуальнае напісанне літары *ра* ر для абазначэння [р]: ر і ر ; 4) ужыванне літары *з* ذ, контуры якой не выходзяць за ніжні край радка, для абазначэння гука [ж] ва ўсіх пазіцыях. У арабскаалфавітных тэкстах, даследаваных А.К. Антановічам, гэтая літара ў такім графічным выкананні сустракаецца рэдка, напр., у «Турэцка-беларускім размоўніку 1836 года» гэтая літара ўжываецца ў дзвюх рэдакцыях: ذ і ذ [7].

Часцей літара *з* ذ у кітабах XVII–XIX стст. выходзіла за ніжні край радка.

Астатнія літары для абазначэння зычных выкарыстоўваюцца традыцыйна для кітабаў XIX ст.

У кітабе Хасяневіча, калі не лічыць рэдкіх урыўкаў, напісаных з моцным польскамоўным уплывам, знаходзім тагачасную жывую беларускую мову. Іншая справа, што КХ не мае адзінай дыялектнай асновы. Нягледзячы на тое, што рукапіс ствараўся на тэрыторыі цэнтральнай часткі Беларусі, у ім

адлюстраваліся фанетычныя і граматыныя рысы тагачасных гаворак не толькі адзначанага арэала, але і рысы гаворак, якія знаходзяцца на памежжы сярэднебеларускіх гаворак і паўночна-ўсходніх з аднаго боку і паўднёва-заходніх – з другога. Можна меркаваць, што асновай для стварэння КХ было некалькі першакрыніц, адрозных па сваёй дыялектнай аснове, або адна крыніца, якая шмат разоў перапісвалася на розных тэрыторыях або носьбітамі розных гаворак. Як бы там ні было, у КХ зафіксаваліся моўныя рысы, якія ў асобных выпадках носяць узаемавыключальны характар з пункту погляду сучаснага падзелу на дыялектныя групы. Разгледзім найбольш характэрныя фанетычныя і марфалагічныя асаблівасці, адлюстраваныя ў *арфаграфіі* КХ. Гэта:

– частая перадача поўнага недысімілятыўнага акання ў пераднаціскным і паслянаціскным становішчы: *дчасным 2068, многа 37620, гаспадарства 3166, паламайце 38а1, скоры 34а12, дарогу 41613, свайім 42а8, суднага 49а10, добрага 36622, старога 44614, нікога 23618, волас, танчэйшы 23619, гара 1764, бліска 28а19*. А.К. Антановіч піша пра тое, што аканне ўвогуле добра адлюстравана ў кітабах, а вось яканне – «вельмі рэдкая з’ява» [1, с. 280]. У КХ яканне знайшло сваё адлюстраванне, хаця адметнасцю, характэрнай асаблівасцю не стала: *цябе 15а8, в(я)домасьць(ь), у йаго 71611, сьл(я)пыіе 1263, сьв(я)тых 74а11;*

– ужыванне слоў займеннікавага тыпу з канчаткамі *-ага (-ога)* і *-аго* ў Р. скл., адз. л.: *суднага 49а10, добрага 36622, старога 44614, нікога 23618 і хмелнага 37618, суднаго 3761, кураннаго 37а9, кажнаго 44614, шостаго 129а6, осьмага 129а9;*

– адлюстраванне няпоўнага недысімілятыўнага акання ў перад- і паслянаціскным становішчы: *почне 3661, добротлівы 27а10, нічога 13а8, стало 12619, далёка 12619, добросць 25а20;*

– поўнае недысімілятыўнае яканне ў паслянаціскным становішчы: *мацяры 24623, добрасцьцяй 36а20, бярыця 13а3, зчарнейа 1666, уставайця 22а2;*

– непаслядоўнае адлюстраванне падоўжаных зычных: *лічбыздаванне 27а10, расказанне 22а6, стайанне 23а6, збавеннем 7067, адпосьнікаванне 9166 і йедзене 34а6, адзене 28а7, у стайані 23а7, напамінае 15а23*. Нярэдка старажытнае спалучэнне «мяккі зычны + ь» перадаецца спалучэннем «зычны + йе»: *прыказаніе 95а2, браціе 71в15, каменіе 9462, адзеньнем 37а22, голіе 6961 і спалучэннямі «зычны + йа», «зычны + йо»: браціа 71в22, піціо 34а6, пеціо 37а2;*

– нярэдкае адлюстраванне дысімілятыўнага якання (акання) у асабовых формах дзеяслова ў паслянаціскным становішчы: *будзіш 38а7, майіш 44а16, выпійш 130а8, абрадуіцца 133а7, пытайіш 130616*. Тут варта адзначыць таксама і перадачу дысімілятыўнага якання ў часціцы *не* ў пераднаціскным становішчы: *ні кажы 127а24, ні йест роўны 126а2, ні ударыў 128622, ні учыніш 130а9, ні забіеш 130а11, ні муў нічога 77619, ні радзіўсе 8061*. Разам з тым паралельна выкарыстоўваецца і часціца *не*: *не учыніш 130а12, не выпійш 130а8, не знайе 63617* і інш.;

– адсутнасць, як правіла, прыстаўнога [в] перад націскнымі [о], [у]: *осім 62а14, очы 12а7, науку 1268, ушы 21а23, учыце 43а8*. Радзей сустракаецца прыстаўны [в] перад націскным [у]: *вушы 51620, вузел 32615*, а таксама і перад ненаціскнымі [а], [у]: *у вушах 7462, у вачах 7463;*

– пераважнае выкарыстанне дзеясловаў цяп. і буд. ч. у 3-й ас., адз. л. без зычнага гука ў канчатку: *дачэкайце 17615, зьгіне 5866, ужывайце 74а24, ведайце 36617, прыйдзе 20а8, майце 7461*. Радзей сустракаюцца формы з канчаткам *-ець (-эць)*: *прыйдзець(ь) 21620, пішэць(ь) 29а17, будзець 2363;*

– наяўнасць канчаткаў - аю і - ую ў назоўніках жан. роду ў Він. склоне, адз. ліку: *добрайу вол(ю) учыніў 30а9, у лэвайу руку 23а17, велікайу бол(ь) меў 124617 і на добруйу раду не радзіў 72а9*;

– наяўнасць слоў займеннікавага тыпу з канчаткамі -ім (-ым), -ом, -ам (-ем) у М. скл., адз. ліку: *у йаўным 20623, у тым, дачасным (сьвеце) 2068, у йаўным 20623, у свайім 21а22, на трэцім 24а10, у каторым 33а14, у адном 21а7, у кожным 23а6, у другом 23623, у йом 5864, у шостам 23а10, у трэцём 23623, у кожным 24а1*;

– наяўнасць канчаткаў -і, -ы ў прыметніках і займенніках муж. р. у Н. скл.: *прароцкі 9369, ласкавы 49610, добры 5865, мілосьців(ы) 124617, гэт(ы) 18а6, судн(ы) 19610, пусты 21617*. Зрэдку фіксуюцца прыметнікі і займеннікі з канчаткам -ый: *гэтый 54а4, мілосьцівый 4364*;

– ужыванне дзеясловаў у форме прошлага часу у муж. родзе з суфіксам -ў: *стварыў 30622, меў 123616, лежаў 123615, дрыжаў 123616, плакаў 123617*. Зрэдку сустракаюцца і формы з суфіксам -л, але іх выкарыстанне трэба разглядаць як уплыў польскамоўных тэкстаў: *мувіл 99а6, карал 121а24*;

– інфінітыўныя формы на -ць і -ці: *бегць 22а5, йесьць 36а5, 4665, гнісьці 56623*;

– формы загаднага ладу дзеясловаў на -іце, -ыце: *ідзіце 54а1, паберыце 65612, прыйдзіце 65612, азьміце 65614, пачніце 65614, чыніце 4967*;

– будучы складаны час з дзеясловам буду і зрэдку – са старажытным дзеясловам *иму*: *пытаць будуць 23623, радавацісе будуць 25а19, сёдзець будуць 25611 і судзіцьмець 36623, верыцьмець 63а23*.

Кітаб Хасяневіча мае бясспрэчную каштоўнасць у вывучэнні беларускай мовы XIX ст. Прадметам навуковага асэнсавання можа стаць, напрыклад, усебаковае даследаванне лексікі. Але гэта – асобная тэма.

ЛІТАРАТУРА

1. **Антонович А.К.** Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система. Вильнюс, 1968. С. 8-23.
2. **Несцярковіч В.І.** Кітабы // Беларуская мова. Энцыклапедыя. Мінск, 1994. С. 261-262.
3. **Канапакі І.Б., Смолік А.І.** Гісторыя і культура беларускіх татар. Мінск, 2000. С. 204-217.
4. Ёсць і кітабы, напісаныя польскай мовай. Гл., напр., *Łapicz Cz. Kitab tatarow litewsko-polskich* (paleografia, grafia, język). Toruń, 1986.
5. **Рукапісныя і друкаваныя кнігі беларускіх татараў** // Каталог выставы: Да 600-годдзя татарскага асідніцтва на Беларусі. Укладальнікі: **Л. Доўнар, Т. Самайлюк, Т. Дзям'яновіч**. Мінск, 1997. С. 8-9.
6. **Клепиков С.А.** Филигрانی і штмпелі на бумаге руского и иностранного производства XVII-XX вв. М., 1959.
7. **Турэцка-беларускі размоўнік 1836 году** / Прадмова, падрыхт. і публ. **Г. Александровіч-Мішкінене і С. Шупы**. NEW YORK, 1995. С. 8.

S U M M A R Y

The essay contains a scientific description of the Belarusian text lettered in Arabic in 1832 by Alexander Khasyanevich. The contents, paleography, graphics and orthography of the manuscript are characterised in detail.

Поступила в редакцию 30.04.2001